

Tanım veya Hakikat: Cüveynî'nin Kelâm Sisteminin Analizi
Definition or Reality (ḥaqīqah): An Analysis of al-Juwaynī's Kalām System

Zeynep Büşra ÖZDEMİR

Araştırma Görevlisi Doktor, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam

Dr, Research Assistant, Islamic Theology, Bolu / Türkiye

zeynepbusraozdemir@ibu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-9958-0575>

<https://ror.org/01x1kqx83>

Makale Bilgisi

Makale Türü: Kitap İncelemesi
Geliş Tarihi: 04/06/2025
Kabul Tarihi: 14/06/2025
Yayın Tarihi: 19/06/2025

Article Information

Article Type : Book Review
Received : 04/06/2025
Accepted : 14/06/2025
Published : 19/06/2025

Atrf

Özdemir, Z. B. (2025). Tanım veya Hakikat: Cüveynî'nin Kelâm Sisteminin Analizi. Antakiyat, 8(1), 124-129

Citation

Özdemir, Z. B. (2025). Definition or Reality (ḥaqīqah): An Analysis of al-Juwaynī's Kalām System, Antakiyat, 8(1), 124-129

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. [İntihal.net](#) - [Turnitin](#)

This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. [İntihal.net](#) - [Turnitin](#)

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Zeynep Büşra ÖZDEMİR

This study does not require ethics committee approval and the data used has been obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and all studies used were indicated in the bibliography. It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies used are cited in the bibliography. Zeynep Büşra ÖZDEMİR

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

ilahiyatdergi@mku.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](#) lisansı altında yayımlanmaktadır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

Öz

Bu çalışmada Mehmet Aktaş'ın 2020 yılında "Cüveynî'de Tanım Teorisi" başlığıyla tamamladığı doktora tezinin "*Tanım veya Hakikat: Cüveynî'nin Kelâm Sisteminin Analizi*" adıyla kitaplaştırdığı eseri incelenecektir. Bu eserde kelâmî açıdan hakiki tanımın ifade ettiği anlam ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir. Kelâmî tanımlar nefsi sıfatla yapılmakta ve ancak nefsi sıfatlara sahip olan cevher ve araz için hakiki anlamda tanımdan bahsedilebilmektedir. Kelâmî tanımların yapılabilme imkanını ahvâl teorisinin kabulüne bağlı olduğunu Cüveynî'nin eserlerinden hareketle ortaya koyan yazar, çalışmada ahvâl teorisini detaylı bir şekilde incelemiştir. Ahvâl teorisi sıfatları açıklama biçimi olarak ilk defa Ebû Hâşim el-Cübbâî tarafından öne sürülmüş bir teoridir. Bu nedenle sıfatlar meselesi çalışmanın temel unsuru olarak görülmüştür. Aktaş, cevher araz üzerine kurulu kelâmî tanımların felsefi tanımlardan hangi yönleriyle ayrıştığını da ele almıştır. Bu bağlamda o, kelâmî tanımların özgün yapısını bütüncül bir şekilde ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Cüveynî, tanım, sıfat, ahvâl, tümel

Abstract

This article examines the work by Mehmet Aktaş, which was originally completed as a doctoral dissertation in 2020 under the title "The Theory of Definition in al-Juwaynî", and later published as a book titled "Definition or Reality: An Analysis of al-Juwaynî's Kalâm System". In kalâm (Islamic theology), definitions are made through nafsî (essential) attributes. Therefore, a true definition is only possible for substances (jawhar) and accidents ('araḍ) that possess nafsî attributes. The author, drawing from al-Juwaynî's works, demonstrates that the possibility of making theological definitions depends on the acceptance of the ahwâl theory. In this regard, the study thoroughly investigates the theory of ahwâl. The ahwâl theory, which offers a way to explain attributes, was first introduced by Abû Hâshim al-Jubbâî. For this reason, the issue of divine attributes constitutes the main framework of this study. Aktaş also touches upon how theological definitions, which are based on the concepts of substance and accident, differ from philosophical definitions, aiming to comprehensively reveal the originality of theological definitions.

Keywords: Juwayni, definition, attribute, state (ahwâl), universal

GİRİŞ

Mütekaddîm dönem Eş'arî alimleri arasında yer alan İmâmü'l-Harameyn Cüveynî (ö. 478/1085) hem kendinden önceki Eş'arî mirasın aktarıcısı olması hem de kendinden sonraki müteahhir dönemin ilk fikrî temellerini atması itibarıyla oldukça önemli bir isimdir. Bu yüzden mütekaddîm dönemin temel tartışma noktalarının anlaşılması hususunda Cüveynî'nin eserleri müfid kaynaklar arasında yer almaktadır. Mehmet Aktaş "*Tanım veya Hakikat: Cüveynî'nin Kelâm Sisteminin Analizi*" adlı kitabıyla Cüveynî'nin aktardığı tanım görüşünü incelemiştir. Eser, giriş ve üç bölümden müteşekkildir.

Giriş bölümünde yazar, konunun amacı, sınırları ve kaynaklarını açık bir şekilde ifade etmiştir. Aktaş çalışmasına "Kur'an'dan esinlenerek Tanrı hakkında konuşabilme imkanını aklî bir zeminde temellendirmeye çalışanlara kelâmcı denir." (s.13) şeklinde bir cümle ile başlamış, kelimcilerin cevher-araz teorisini benimseme nedenlerinin de bu amaca ma'tuf

olduğuna dikkat çekmiştir. Bu çalışmanın önemli çıktılarından biri olan “kelâmcıların salt doğa araştırması yapma hedefi taşımadığı” hususunu da bu nokta üzerinden temellendirmiştir. Yazarın girişte hangi soruların peşinden gittiğini beyan etmiş olması okuyucuya bir yol haritası sunması açısından oldukça işlevseldir. Birinci bölümde “Acaba hâller tümellerin kelâmî ifade biçimi midir?”, ikinci bölümde “peki, Cüveynî tanımları nasıl inşa eder, yani kelâmî tanımların malzemesi nedir?”, üçüncü bölümde “Cüveynî tanımları nasıl kurgular?” sorusunun yanıtı (s.16) aranmaktadır. Aktaş’ın tezini yazarken karşılaştığı zorluklara ilişkin zikrettiği hususlar ve buradaki tespitleri de önemlidir, bu hususlar çalışmaya yöneltilebilecek muhtemel eleştiri ve soruların önemli bir kısmını bertaraf edici niteliktedir. Bölümün sonunda Aktaş, Cüveynî’nin eserlerini kronolojik bir sıralamaya tâbi tutarak analiz etmektedir. Bu tetkik, çalışmanın alana sağladığı özgün katkılar arasında yer almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümü, felsefî tümellerin yeri ve işlevi üzerine yapılan tartışmalara ayrılmıştır. Aktaş bu bölümde hâllerin tümellerin kelâmî ifadesi olmadığı şeklinde dile getirdiği iddiasını temellendirmiştir. Bu bölümü “Felsefî Tanımların Ana Unsuru: Tümeller ve Tümellerin Varlık Sorunu” şeklinde iki ana başlığa ayırarak felsefî tanımların detaylı analizini yapmıştır. Yazar çalışmasında böyle bir bölüme yer verip felsefî ve kelâmî tanımları kıyaslamaya gitmesinin nedenini de tanımın genelde klasik mantıktaki tanımı çağrıştırması ve klasik mantığın tanımının daha bilinir olması (s.38) olarak zikretmiştir. Dolayısıyla kelâmî tanımların durduğu yeri tespit bu mukayeseyi zorunlu kılmaktadır. Konunun detaylarına girmeden verilen bu ön açıklama tezin birinci bölümünün bütünle ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Birinci ana başlıkta felsefede tümellerin ifade ettiği anlam açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Tikel kavramların (nesnelerin) zihindeki yansımaları ifade eden tümeller, kelâmdaki hâllerden farklı olarak önermelerde konu/özne olarak da kullanılmakta; bu durum yazarın deyimiyle kavramlarda derinliğin yolunu açmaktadır. Aktaş bu derinliğin niceliğini ise işlem-kaplam yönüyle kavramlar başlığında detaylandırmıştır. (s.49) Kavramların işlem-kaplam yönlerini örneklerle zenginleştirerek ele alması, ilgili meselelerin anlaşılabilirliğini önemli ölçüde artırmıştır. Konu-yüklem arasındaki ilişki beş tümel üzerinden görünür olduğundan çalışmada bu konu da detaylı şekilde ele alınmıştır. Aktaş, tümele ilişkin genel bilgilendirmeden sonra bu bölümün ikinci ana başlığı “Tümellerin Varlık Sorunu” olan konuyu ele almıştır. Tümellerin varlıksal statüsünün ne olduğu sorusuna birbirinden farklı yanıtlar verilmiş olup, bunları üç başlık altında toplamak mümkündür: Realizm, Kavramcılık ve Nominalizm. Realizm kendi içinde “Aşırı Realizm: Tümeller Tikellerden Öncedir” ve “İlimli Realizm: Tümeller Tikellerdedir” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Kavramcılık, realizmden tümellerin nesnede değil, zihinde olduğunu söyleyerek ayrılmaktadır. Nominalistler ise hakikatin sadece “duyularımıza hitap eden âlemde” (s.90) olduğunu düşünmektedirler. Tümellere ilişkin taşıdıkları kanaatlerle nominalistler farklı gruplara ayrılmışlardır: Aşırı Nominalizm, İlimli Nominalizm, Yüklem Nominalizmi, Doğal Kümeler Nominalizmi, Benzerlik Nominalizmi. Aktaş’ın bu bölümdeki açıklamaları büyük ölçüde açık ve anlaşılırdır. Ancak zaman zaman tarihçeye yer vermesi, konunun aktarımında kısmi bir uzamaya neden olmuştur. Hâller ile tümellerin varlıksal statüsünün karşılaştırılması ise diğer bölümlere bırakılmıştır.

Aktaş ikinci bölümde; kelâmî tanımların hâllerin kabulüyle birlikte yapılacağı iddiasını temellendirir. “Kelâmî Tanımın Malzemesi: Sıfatlar ve Hâller” adlı bu bölümün iki ana başlığı bulunmaktadır: Sıfat Olması Yönüyle Hâller, Felsefî Tümelere Benzemesi Yönüyle Hâller. Birinci ana başlıkta Aktaş, hâl ve hâl karşıtlarının sıfat anlayışını sonrasında Mu‘tezile ile Eş‘arîlerin hâl görüşü arasındaki ayrımı ve en nihayetinde sıfatlar meselesinin bir parçası olan aynılık ve farklılığa mezheplerin yüklediği anlam üzerinde detaylı; anlaşılır ve pek çok noktada özgün açıklamalarda bulunmuştur. Cüveynî’nin müntesip olduğu Eş‘arî âlimler için zât, kadîm varlıkta Zât-ı İlâhîye; hâdis varlıkta cevhere karşılık gelirken, sıfatın ne olduğu ise hâlin kabul edilip edilmemesine göre değişmektedir. (s.105-106) Hâller reddedildiğinde sıfat, kadîm varlıkta kâdim manalara; hâdislerde araza; hâl kabul edildiğinde ise sıfat hem kadîm hem de hâdis varlıkta ne mevcûd ne de ma’dûm olan hâllere karşılık gelmektedir. Mütেকaddîm dönem Eş‘arîlik’te sıfatlar tartışması cevher-araz düzleminde yürütölmekte; nesneler bu tartışmanın dışında kalmaktadır. Aktaş bu tikelliği yansıtmaya adına hüküm ifade eden cümleleri “A cevheri siyahtır, mütehayyizdir” şeklinde kurmanın daha doğru olacağını söylemiştir. Onun tarafından kelâmî literatüre dahil edilen bu yazım tarzı, Eş‘arîlerin maksadını yansıtmaya açısından oldukça işlevseldir. Hâller; illetli ve illetsiz olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İletli hâllerle âlim, kâdir gibi mâna sıfatları; illetsiz hâllerle mütehayyiz olma, araz olma gibi nefsî sıfatlar kastedilmektedir. Kelâmî tanımlar nefsî sıfatla yapılmaktadır. Bu yüzden sadece nefsî sıfata sahip olan zâtların yani cevher ve arazın tanımı hakiki bir tanımdır. Nefsî sıfata sahip olmayan nesnelerin hakiki tanımının yapılması mümkün değildir. Kelâmî tanımların yapılabilmesi için cümlenin yüklemi konumdaki hâlin zâta zâid gerçekliğe sahip olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir. Aksi takdirde “Cevher mütehayyizdir” hükmünün karşılığı tam anlamıyla “A a’dır” şeklinde olacaktır. Dolayısıyla hâlin reddi tanım yapma imkanını ortadan kaldırmaktadır. Kelamcılar bu şekilde halleri düşünce sistemlerine dahil ederek özgün bir tanım anlayışı geliştirmişlerdir. (s.354) Yazar bu şekilde çalışmasının temel tezlerinden birini Cüveynî’nin metinlerinden hareketle bu anlam örgüsü içinde aktarmıştır. Buna ek olarak meseleyi, genel hatlarıyla anlatmaktan ziyade özne-yüklem temelli olarak incelemesi de bu çalışmanın özgün taraflarındandır.

Yazar Eş‘arîlerin tanım anlayışının daha iyi anlaşılması adına konuyu Mu‘tezilî tanım anlayışı ile karşılaştırmalı olarak ele almayı tercih etmiştir. Aktaş, iki mezhep arasındaki ihtilafın Mu‘tezilî düşünürlerin cevher ve arazların mümkün ma’dûmda sâbit ve bu durumda da nefsî sıfatlara sahip olduğu yönündeki kabulüne (s.114-115) dayandığını ifade etmiştir. Mu‘tezilî âlimler bu görüşlerinin gereği olarak “Cevher mütehayyizdir” şeklindeki hükme “varlıkta” kaydını eklemişlerdir. Aktaş’ın “Vücûd sıfat mıdır?” şeklindeki bir başlığa tezinde yer vermesinin nedeni de budur. Eş‘arîlere göre vücûd sıfat değildir, bu yüzden tanımlar ancak varlık sonrasını kapsamaktadır. Aktaş, bu farklılığın daha net anlaşılması adına Mu‘tezile’nin sıfatlar şeması üzerinden de bir okuma yapmıştır. Sıfatlar anlatısında son olarak zât-sıfat arasındaki ilişkiye yani “aynılık-farklılığa” değinmiş, aynılık ve farklılığın nefsî sıfatlara sahip olan cevher ve arazlar katmanını kapsadığını; nefsî sıfata sahip olmadıklarından dolayı nesneler için aynılık ve farklılıktan bahsedilemeyeceğini (158) dile getirmiştir. Nefsî sıfatları zâtla özdeş gören ahvâl karşıtları, Aktaş’ın söylediği üzere “gayriyyet” üzerinde durmuştur.

Çünkü nefîsî sîfata ontolojik değ er vermediklerinden aynılık ve farklılığı sağlayacak bir Őey de bulamamışlardır. (s.161) Bu nedenle Aktaş, gayriyyet meselesinin kelami tanımlar bağlamında anlamlı bir karşılığının bulunmadığını ifade etmiştir.

Bölümün ikinci ana başlığı olan “Felsefî Tümellere Benzemesi Yönüyle Hâller” de Aktaş, önce hâlin ispatı ve ontolojik varlığına ilişkin hususları detaylandırımış, sonrasında bunu felsefedeki tümellik anlayışı ile karşılaştırmıştır. H llerin ispatında zikredilen örneklerin başında cevheri bilen onun nef s  sıfatı olan m tehayyizliği bilmemesi  rneği gelmektedir. Bu durum m tehayyizliğin cevherden ayrı bir gerçekliğe sahip olduğuna kanıt olarak (s.126) sunulmuştur. Dolayısıyla hâller z tın kendisi değildir. Z ttan ayrı bir gerçekliği bulunmaktadır. Hâller mevcûd olmasa da genel yüklem olduğundan dolayı v c d  yani varlıksaldır. Kad m ve hâdis arasındaki birleşmeyi de bu özelliği sayesinde sağlamaktadır. Örneğin  lim olma hem kadîm hem de hâdis için aynı Őeyi ifade etmektedir: (s.195) Kendisinde ilim bulunan z ttır. Bu açıklamalardan sonra Aktaş, çalışmanın özgün katkılarında biri olan hâllerin felsefî tümeller olup olmadığı meselesini tartışmaya açmıştır. Aktaş’a göre kelamcılar nesneler katmanında nominal; cevher-araz katmanında ise özcülüğe yakındırlar. Bu sonuca ise felsefî tümel modelleriyle h llerleriyle kıyaslayarak ulaşmıştır. İfade edildiği üzere hâller aşırı realistlerin tümelleri olamaz. Çünkü Platon’da idealar esastır, oysa kelamda tam tersi tikeller esastır. (s.243) Hâller Aristo’nun ılımlı realizmindeki tümelleri de değillerdir. Çünkü tümeller hâllerin aksine türler/nesnelerle ilgilidir. Buna ek olarak Aristo’nun sisteminde tümeller özne olurken; kelamda hâller yalnızca yüklem olabilirler. (s.244) Hâller, kavramcı tümel modeli de değildir. Çünkü bu model bilinçlere endekslidir. Hâller ise bilinçlere bağlı olarak açıklanamamaktadır. (s.247) Dolayısıyla Aktaş’ın açık bir Şekilde ifade ettiği üzere “hâller teorisi kelama özgü bir tümel anlayışı ifade etmektedir.” (s.246). Bu Şekilde yazar birinci bölümde detaylı Şekilde anlattığı felsefî tümellerin hâllere karşılık gelmediğini ortaya koymuş olmaktadır.

Son bölüm, “Cüveynî’nin Kelâmî Tanım Anlayışı: H llerle İnş  Edilen Tanımlar” ve “Cüveynî’nin Felsefî Tanım Anlayışı: T mellerle İnş  Edilen Tanımlar” olmak üzere iki ana başlık altında yapılandırılmıştır. Bu bölümün ilk kısmı, ikinci bölümde ele alınan tartışmaların bir özetini sunmaktadır. Aktaş burada hâllerle inş  edilen kelam  tanımların temel özelliklerini sıralamıştır: Tanımlar sözcüklerin ötesindedir, tektir ve parçalardan oluşmaz, her koşulda geçerlidir, yalnızca nef s  s fat atfedilen cevher ve arazlar tanıma tabidir. Kelamcılar hâllerle birlikte tanımlama ve “ortak gerçeklikten bahsedebilme imkanına” (s.276) kavuşmuşlardır. Örneğin “Cevher yer kaplayandır” Şeklinde cevherin tanımını veren cümlede “Yer kaplama” h li tek tek bütün cevherlere bu sayede uygulanabilmektedir. Yine hâller üzerinden g ib Ő hide kıyas edilebilmekte; kelamcıların asıl amacı olan Tanrı hakkında konuşabilme amacına ulaşılabilmektedir. Yazar, hâller üzerinden yapılan bu kelâmî tanımın “ zg n” olduğunu (s.354) ifade etmektedir. Bu görüşünü delilleriyle birlikte ikna edici bir Şekilde ispat etmiştir. Bu bölümün ikinci başlığı olan “Cüveynî’nin Felsefî Tanım Anlayışı: T mellerle İnş  Edilen Tanımlar” da Aktaş, Cüveynî’nin son eserlerinden olan *el-Burh n*’daki tanım anlayışını aktarmıştır. Yazarın deyimiyle Cüveynî bu eserinde “keskin bir dönüş” (s.329) yaparak hâller teorisini reddetmiştir. Bu eserinde cevher-araz katmanı ile sınırlı olan kelâmî

tanım anlayışının yerini nesnelerin işin içine dahil edildiği tanım anlayışı almıştır. Aktaş bunun felsefî tanım anlayışına kapı aralamak (s.337) olduğunu beyan etmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Sonuç olarak yazar Cüveynî'nin tanım görüşü üzerinden kelâm sisteminin analizini yapmıştır. Kelâmî tanımlar nefsî sıfatları ortaya koymak demektir. Bu yüzden kelâmî tanım araştırması sıfat araştırması yapmak anlamına gelmektedir. Eserde, mütekaddîm dönemi Eş'arî kelâmının sıfat anlayışı, Mu'tezile ile olan farklılıklarına da değinilerek bütüncül, akıcı ve anlaşılabilirliği artıran zengin örneklerle ortaya konulmuştur. Bu şekilde kelâmî tanımların felsefî tanımdan nasıl ve neden ayrıldığına ilişkin soru da yanıtını bulmuştur. Ömrünün sonlarında görüş değişikliğine giden Cüveynî'nin kelâmî tanımlardan vazgeçme nedeni de ortaya konularak tanım konusu özelinde kapsamlı bir Cüveynî okuması yapılmıştır. Söz konusu çalışmanın hâller zemininde kelâmî tanım meselesini ele alan ilk çalışma olması itibarıyla kelâm araştırmacıları için başvuru kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.